

JUSTYNA ŁUKASZEWSKA-HABERKOWA

(Kraków)

*ŻYCIE PUBLICZNE, PRYWATNE I UMYSŁOWE
STAROŻYTNYCH GREKÓW I RZYMIAN*
FRANCISZKA TERLIKOWSKIEGO.
PIERWSZY PODRĘCZNIK KULTURY ANTYCZNEJ
DO UŻYTKU GIMNAZJÓW

To, co skłoniło mnie do kwerendy naukowej, której pokłosie chciałabym przedstawić w tym artykule, stanowi idealną wręcz egzemplifikację znanej skądinąd maksymy *habent sua fata libelli*. W minionych bezpowrotnie czasach, gdy rozpoczynałam swą pracę jako nauczyciel kultury antycznej i języka łacińskiego, otrzymałam w prezencie od pewnej damy, zresztą historyka sztuki, książki – niepotrzebne dawnej właścicielce – które stanowiły wspomnienie o jej latach szkolnych. Wśród nich znajdowały się niespecjalnie przydatne dwie preparacje do Owidiusza, opracowanie Horacego oraz wspomniane w tytule tego artykułu *Życie*, które tak odtąd w skrócie będę nazywać¹.

Początkowo nie przypisywałam książce szczególnie wielkiego znaczenia. Owszem, przejrzałam ją, do czego zresztą nie zachęcało wydanie z 1930 r. na papierze bibułowym. Po pewnym czasie przyjrzałam się uważniej jej zawartości i od tej chwili *Życie* zaczęło własną, wskrzeszoną egzystencję. Zawartość bowiem merytoryczna tej niewielkiej i raczej taniej (jak to do użytku szkolnego) publikacji zupełnie nie odpowiadała jej wyglądowi.

Życie jest bowiem podręcznikiem kultury łacińskiej i greckiej, który nie znalazł odpowiednika w żadnym ze znanych mi współczesnych naśladowców. Moja wiedza na temat historii kultury antycznej pochodziła w największej mierze z badań własnych, studiów encyklopedycznych, pogłębianych zainteresowań i przypadkowych okazji, tudzież lektury obcojęzycznej. Tymczasem znalazłam doskonale podsumowanie tej wiedzy, tyle tylko, że nieco przedawnione i tchnące przestarzałymi programami nauczania.

Na początku zeszłego roku otrzymałam propozycję napisania dla *Polskiego słownika biograficznego* biogramu niejakiego Franciszka Terlikowskiego. Nazwiska nie znałam, natomiast trudno było odmówić prośbie redakcji, zwłaszcza w chwili,

---

¹ F. Terlikowski, *Życie publiczne, prywatne i umysłowe starożytnych Greków i Rzymian. Do użytku młodzieży szkolnej*, Lwów 1889 (wyd. VIII: Lwów 1938).

gdy zrezygnował z tego zadania znany krakowski filolog. Terlikowskiego zaproponował do *PSB* jeszcze profesor Henryk Markiewicz, a jako uzasadnienie podał wspomnianą tu książkę, jak również dokonania wychowawcze autora. Tutaj spotkały się wreszcie nazwisko i tytuł, a ja rozpoczęłam żmudne poszukiwania.

Franciszek Terlikowski należy do zapomnianego dzisiaj grona zasłużonych profesorów i dyrektorów gimnazjów zaboru austriackiego, którzy kończyli swą służbę w czasie, gdy odradzało się polskie państwo. Ze względu na wydarzenia historyczne i zmiany geograficzne o rodzinie bohatera nic prawie nie wiadomo. Urodził się w połowie XIX wieku – 3 kwietnia 1851 r. – w Zielowie² w ówczesnym rejonie jaworowskim, który należał do obwodu lwowskiego. Dzisiaj te tereny leżą w granicach Ukrainy.

Wiadomo, że uczęszczał do gimnazjum w Brzeżanach. Miasto to, choć dość prowincjonalne, cieszyło się dobrą tradycją nauczania. Gimnazjum klasyczne w Brzeżanach wydało wielu wybitnych absolwentów, a jego profesorowie w latach międzywojennych należeli do grona nauczycieli z aspiracjami: publikowali między innymi w „Kwartalniku Klasycznym” i „Eos”. Można zaryzykować stwierdzenie, że stanowili elitę wychowawczo-dydaktyczną ówczesnych szkół średnich.

Właściwe jednak wykształcenie Terlikowski odebrał we Lwowie. Tam w latach 1863–1870 uczęszczał do II i III Gimnazjum. Następnie zapisał się na Wydział Filozoficzny Uniwersytetu Lwowskiego, gdzie kontynuował studia do r. 1874. Nie udało mi się odpowiedzieć na pytanie, co podyktowało wyjazd rodziny Terlikowskiego do Lwowa. Zapewne nie była to kwestia dotycząca wyboru lepszego gimnazjum – jak wspomniałam, Brzeżany mogły się szczycić wybitnymi osiągnięciami. Być może przeniesienie się do większego miasta wynikało z uwarunkowań finansowych i rodzinnych. Nie mam na to dowodów, ale dalsze losy Terlikowskiego mogą wskazywać na jego raczej trudną sytuację finansową. Na cmentarzu w Brzeżanach odnalazłam grób Teresy Terlikowskiej, która zmarła w sile wieku, jednak zachowane dokumenty znajdujące się w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie dotyczą lat późniejszych, a innych informacji – co nie dziwi wzięwszy pod uwagę wydarzenia geopolityczne XIX i XX wieku – nie ma.

Utartym zwyczajem absolwentów Wydziału Filozoficznego na Uniwersytecie Lwowskim w drugiej połowie XIX wieku była podróż edukacyjna – wielu późniejszych nauczycieli, a nawet uczonych filologów i znawców kultury antycznej, odbywało ją do krajów i placówek mających renomę naukową. Często przywozili z tych podróży materiały i pomoce, dzięki którym budowali dalsze lata kariery zawodowej. Jak się wydaje, Franciszek Terlikowski nie miał środków, by udać się w taką podróż. Stosunkowo szybko – prawie natychmiast po otrzymaniu dyplomu ukończenia studiów – bo już 1 listopada 1874 r. objął stanowisko zastępcy nauczyciela w Tarnopolu, gdzie pozostał do r. 1876.

---

² Znany także jako Zielów, por. Zielów, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. XIV: *Worowo–Żyżyn*, Warszawa 1895, s. 606.

W roku 1876 r. Franciszek Terlikowski powrócił do Lwowa i wkrótce podjął pracę zastępcy nauczyciela w II Gimnazjum. Prowadząc zajęcia równocześnie przygotowywał się do państwowego egzaminu kwalifikacyjnego, który obowiązywał wszystkich wykładowców szkół i gimnazjów. 14 stycznia 1879 r. Franciszek Terlikowski otrzymał dyplom nauczycielski³. Zanim jednak uzyskał wymagane kwalifikacje w zawodzie, musiał przerwać podjęte zobowiązania i pracę, gdyż w r. 1878 odbył służbę wojskową. Był porucznikiem rezerwy i brał udział w okupacji Bośni i Hercegowiny. Za zasługi na polu walki otrzymał brązowy medal jubileuszowy dla sił zbrojnych.

Po powrocie z obowiązkowej służby w wojsku, 21 czerwca 1879 r. Franciszek Terlikowski otrzymał pierwszą posadę nauczyciela rzeczywistego. Został nim w III c.k. Gimnazjum im. Franciszka Józefa we Lwowie. Tytuł profesora otrzymał już w 1882 r.⁴ Ze spisów nauczycieli i dokumentów austriackich wynika, że Terlikowski nauczał języków łacińskiego i greckiego, ale pełnił także funkcję opiekuna i kierownika szkolnego księgozbioru, czyli „zawiadowcy biblioteki”⁵. Po kilkunastu latach wyteżonej pracy otrzymał awans i posadę dyrektora gimnazjum w Stanisławowie, dokąd wyjechał i gdzie pracował w latach 1898–1905. 10 grudnia 1905 r. otrzymał VI rangę w zawodzie, która miała charakter odznaczenia państwowego. Za całokształt osiągnięć szkolnych Terlikowski otrzymał medal i krzyż jubileuszowy dla urzędników i sług cywilnych, wydawany przez Austro-Węgry.

W r. 1905 Terlikowski przeniósł się znowu do Lwowa, gdyż w tym właśnie roku przyjął obowiązki dyrektora c.k. VII Gimnazjum Męskiego im. Tadeusza Kościuszki mieszczącego się przy ul. Sokoła 2. Była to szkoła nowoczesna, to znaczy powstała jako placówka o charakterze nowoklasycznym, z językiem polskim jako wykładowym⁶. VII Gimnazjum zostało utworzone właśnie w 1905 r. przez usamodzielnienie filii III Gimnazjum, gdzie Terlikowski pracował już wcześniej. Tym samym po raz kolejny zmienił miejsce pracy. Terlikowski został pierwszym dyrektorem gimnazjum i pozostał nim, jak się wydaje, aż do przejścia na emeryturę. Najprawdopodobniej stało się to w r. 1915.

Nieocenionym źródłem informacji na temat wydarzeń szkolnych, programów nauczania, jak również – pośrednio – losów poszczególnych nauczycieli są sprawozdania szkolne. Były to wydawnictwa obowiązkowe w cesarstwie austro-węgierskim, które corocznie wykazywały programy nauczania, przyjęte podręczniki, listy uczniów i profesorów prowadzących odpowiednie zajęcia, jak również najważniejsze wydarzenia każdej szkoły średniej. W niektórych publikacjach obok treści sprawozdawczej pojawiały się także rozprawy o charakterze naukowym, których

³ *Sprawozdanie Dyrekcji C. K. Gimnazyum Lwowskiego im. Franciszka Józefa za rok szkolny 1880*, Lwów 1880, s. 18, 20.

⁴ *Sprawozdanie Dyrekcji C. K. Gimnazyum Lwowskiego im. Franciszka Józefa za rok szkolny 1893*, Lwów 1893, s. 38.

⁵ Ibid. oraz *Adressbuch der Bibliotheken der Oesterreich-ungarischen Monarchie*, oprac. J. Bohatta, M. Holzmann, Wien 1900, s. 119.

⁶ *Kronika*, Gazeta Lwowska, 1910, nr 157, 14 lipca, s. 3.

autorami byli przeważnie nauczyciele danego gimnazjum. We Lwowie, gdzie działania I wojny światowej nie wpłynęły od razu na szkolnictwo, drukowane wykazy uczniów obejmowały także lata 1917 i 1918⁷.

Według sprawozdań szkolnych z roku szkolnego 1916/1917, Terlikowski w tym czasie przebywał na urlopie dla poratowania zdrowia⁸. Ostatnia wiadomość dotycząca jego życia to data śmierci: r. 1928. Jedynym tekstem poświęconym Terlikowskiemu, jaki udało mi się odnaleźć, jest pośmiertne wspomnienie Franciszka Smolki⁹. Wiadomo, że zmarł w Warszawie¹⁰. Ze Lwowa wyjechał zapewne przeszedłszy na emeryturę, a ostatnie lata życia przebywał poza ośrodkami naukowymi i z dala od bibliotek, gdyż mimo chęci nie był w stanie zrewidować i uzupełnić *Życia*.

Przez wszystkie lata swej aktywności zawodowej Franciszek Terlikowski pracował jako filolog klasyczny, nauczyciel języka łacińskiego, autor podręczników szkolnych i pedagog¹¹. Według opinii przyjaciół i podwładnych, na przykład Smolki¹², był zamknięty w sobie, skłonny do pesymizmu, jako nauczyciel wyjątkowo wymagający, szorstki i zarazem skuteczny. Uchodził za wzorowego nauczyciela drugiej połowy XIX wieku. Terlikowski troszczył się o dobro młodzieży, dążył do właściwego wychowania uczniów i wzorowej edukacji jako zasady obowiązującej w szkołach. Zasłynął jako patriota, w latach wojennych, a także wcześniej, na przełomie stuleci, skutecznie bronił uczniów przed restrykcjami i sankcjami ze strony Austriaków.

Jako dyrektor szkoły propagował rocznice wybuchu powstania styczniowego. Od 1906 r. na prośbę komitetu obywatelskiego miasta Lwowa skracał lekcje uczniom i umożliwiał im udział w nabożeństwie za poległych. Należy także pamiętać, że w czasie I wojny światowej organizacja nauczania w gimnazjach stanowiła duży problem z kilku powodów. Po pierwsze wielu nauczycieli wcielano do armii. W Galicji bezpośrednio odczuwano działania wojenne. Wreszcie uczniowie ostatnich klas szkoły mogli oficjalnie wstępować do wojska. Wszystko to wpływało w znaczącym stopniu na proces nauczania, a także relacje z władzami austriackimi dyrekcji gimnazjów, które musiały z jednej strony okazywać zrozumienie dla potrzeb wojska, a z drugiej kontynuować w miarę możliwości działalność szkół.

⁷ *Hof- und Staatshandbuch der Österreichisch-Ungarischen Monarchie für das Jahr 1918*, Wien 1918, s. 1018.

⁸ *Sprawozdanie dyrekcji C. K. Gimnazjum VII. we Lwowie za rok szkolny 1916/1917*, Lwów 1917, s. 6.

⁹ F. Smolka, *Franciszek Terlikowski*, [w:] *Kwartalnik Klasyczny* 2, 1928, s. 336–337. Tutaj także znaleźć można jedyną drukowaną fotografię Terlikowskiego.

¹⁰ Nie ma jednak jego nazwiska w kronice zmarłych ukazującej się w „*Kurierze Warszawskim*”.

¹¹ Wykaz odpowiednich funkcji przyjmowanych przez Terlikowskiego – zob. H. Kopia, *Spis nauczycieli szkół średnich w Galicji oraz polskiego gimnazjum w Cieszynie*, Lwów 1909, s. 3, 9 i 150.

¹² Smolka, op. cit.

W opinii następców i uczniów, między innymi Władysława Witwickiego, Wincentego Śmiałka i wspomnianego Franciszka Smolki, Terlikowski zasłynął przede wszystkim jako doskonały metodyk nauczania i pracy. Pełniąc obowiązki dyrektora szkoły utrzymywał kontakty naukowe z PAU w Krakowie, między innymi sprowadzał książki wydawane przez Akademię. Prośba o przysłanie wydawnictw do gimnazjum we Lwowie jest być może jednym z pierwszych pism, które Terlikowski napisał przyjąwszy obowiązki dyrektora. Akademia utrzymywała ożywione kontakty ze szkołami średnimi, szczególnie lwowskimi, między innymi z Gimnazjum Akademickim, Gimnazjum im. św. Józefa, Gimnazjum nr II. W archiwum PAU w Krakowie znajduje się kilka pism, które Terlikowski pisał w imieniu własnym (na przykład z prośbą o przysłanie książek) lub w imieniu dyrektorów innych placówek (na przykład zbiorowe listy kondolencyjne).

Od chwili, gdy tylko powstało Polskie Towarzystwo Filologiczne, w r. 1893, Terlikowski sprzyjał mu i był jego członkiem¹³. W pierwszym okresie działało ono głównie w zaborze austriackim, gdzie zresztą zrodziła się jego idea. Terlikowski pozostawał czynnym członkiem jeszcze w 1923 r.¹⁴

13 czerwca 1913 r., wraz z kilkoma innymi dyrektorami gimnazjów, został członkiem IV Komisji Filologicznej na Wydziale Filozoficznym Polskiej Akademii Umiejętności¹⁵.

Z punktu widzenia nauczania najważniejsze było jednak to, że Terlikowski dostrzegł konieczność prowadzenia działalności naukowej, szczególnie w celu przygotowania podręczników szkolnych. Jako autor i metodyk starał się stworzyć nowe wzorce, niezależne od podręczników austriackich. Jak się wydaje, pracował nad tym nieustannie. W ciągu wielu lat pracy nauczycielskiej przygotował kilka preparacji i słowników do nauczania języka łacińskiego. Były to między innymi opracowania Cycerona¹⁶, teksty Herodota¹⁷ czy wspomniane preparacje do wybranych utworów Owidiusza¹⁸. Na osobną uwagę zasługują *Pamiętniki o wojnie galijskiej* Cezara

¹³ Por. G. Pianko, *Polskie Towarzystwo Filologiczne*, Kwartalnik Historii Nauki i Techniki nr 17, 1972, s. 513; Z C. K. *Krajowej Rady Szkolnej*, „Gazeta Lwowska”, 1894, nr 8, 12 stycznia, s. 2. PTF powstało w zaborze austriackim jako Towarzystwo Filologiczne.

¹⁴ *Rocznik Polskiej Akademii Umiejętności. Rok 1923/1924*, Kraków 1924, s. XXIX.

¹⁵ Pierwszy raz nazwisko Terlikowskiego pojawia się w *Roczniku PAU* za lata 1914/1916 (*Rocznik Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie 1914/1916*, Kraków 1916, s. LI), ostatni raz w roku 1927/1928 (*Rocznik Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie 1927/1928*, Kraków 1929, s. XLVII, XL).

¹⁶ M. Tullii Ciceronis *De officiis libri tres*. Drugie wydanie Teodora Schichego do potrzeb gimnazjów polskich zastosował Fr. Terlikowski, Wiedeń – Lwów 1896.

¹⁷ *Wybór z Dziejów Herodota* (wyd. A. Schneidlera). Do użytku gimnazjów polskich zastosował F. Terlikowski, Wiedeń – Lwów (Praga) 1900.

¹⁸ *Preparacja do wyboru pism Owidiusza*, [Lwów 1920]; por. *Notatki literacko-artystyczne*, Gazeta Lwowska, 1921, nr 40, 19 lutego, s. 4.

w nieco skróconej formie¹⁹ i słowniczek, wydany później jako odrębna książka²⁰. Moje pobieżne porównania pozwoliły mi stwierdzić, że większość znanych mi późniejszych dwudziestowiecznych opracowań tego tekstu wykazuje duże podobieństwo do redakcji Terlikowskiego.

Najważniejszym dziełem Terlikowskiego pozostał jednak podręcznik znany powszechnie pod tytułem *Życie starożytnych Greków i Rzymian*²¹. Po pierwszym wydaniu c.k. Krajowa Rada Szkolna uznała książkę za pomocniczą przy nauce filologii klasycznej w gimnazjach z językiem wykładowym polskim. W czasach, kiedy nie uczono kultury klasycznej jako odrębnego przedmiotu, książka taka była ewenementem. Podręcznik doczekał się siedmiu wydań; w kolejnych edycjach wyraźnie oddzielano kulturę helleńską od rzymskiej (wyd. V z r. 1920), zmieniano układ treści. Wreszcie ostatnie przygotowano biorąc pod uwagę nowy system nauczania²². Wówczas *Życie* zostało dostosowane do tak zwanej reformy Jędrzejewicza²³ i do nowych ram nauczania między innymi pod względem gramatycznym. Sam Terlikowski nie podjął się ostatniego zadania, gdyż zamieszkał poza Lwowem i nie miał dostępu do bibliotek i najnowszych badań naukowych. Redakcji dokonał Mikołaj Szczebrański, nauczyciel ze Lwowa²⁴.

W latach dwudziestych XX wieku powszechnie używano nazwiska „Terlikowski” jako określenia tego, co każdy maturzysta, a nawet nauczyciel języków klasycznych powinien wiedzieć z zakresu kultury rzymskiej i greckiej. Na wykład historii kultury antycznej składa się pięć części poświęconych odpowiednio historii życia publicznego i prywatnego, religii i literaturze, wreszcie sztuce. Naturalnie pierwsze zagadnienia stanowią lwią część opracowania, gdyż mają charakter historyczny i geograficzny zarazem. Poszczególne części, o ile temat tego wymaga, zaopatrzone w schematy wyjaśniające problem. Książka zawiera także mapy, plany i rysunki.

Na szczególną uwagę zasługuje to, że Terlikowski posługiwał się w największym stopniu terminologią łacińską. W tekście tej niespecjalnie przecież obszernej książki znajduje się ogromna liczba słów łacińskich, często wraz z polskimi tłumaczeniami.

¹⁹ C. Iulii Caesaris *Commentarii de bello Gallico*, Lwów 1912 (wyd. VIII: Lwów – Warszawa 1923); por. *Notatki literacko-artystyczne...* (zob. wyżej, przyp. 18). Opracowanie Terlikowskiego było jednym z najważniejszych podręczników szkolnych, por. np. *Sprawozdanie Kierownictwa Filii C. K. Gimnazjum VII. we Lwowie za rok szkolny 1913/1914*, s. 63.

²⁰ *Słowniczek do skróconego wydania Pamiętników Cezara o wojnie gallickiej*, Lwów 1918 (wyd. II: Lwów 1920).

²¹ Terlikowski, *Życie publiczne...* (zob. wyżej, przyp. 1). Książkę przy okazji wznowień recenzowali m.in. F. Majchrowicz, *Muzeum* 5, 1889, s. 925–934; także *Muzeum* 9, 1893, s. 835–836; Z. Dembitzer, *Eos* 11, 1905, s. 189–191; H. Lilien, *Kwartalnik Klasyczny* 1, 1927, s. 57–58.

²² Por. *Książki szkolne i do bibliotek*, *Dziennik Urzędowy Rady Szkolnej Krajowej w Galicyi*, 1918, nr 5, 30 maja, s. 102–103.

²³ Por. J. Ryba, *Reforma Janusza Jędrzejewicza i jej wpływ na nauczanie języków klasycznych*, *Źródła Humanistyki Europejskiej* 4, 2011, s. 47–55.

²⁴ Por. *Skład Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie w roku akademickim 1935/1936*, Lwów 1935. Notabene Szczebrański po II wojnie pozostał poza granicami Polski i używał ukraińskiej formy imienia, po r. 1946 ślad po nim zaginął.

W obcych zwrotach zachowano zapis odpowiedni dla uczniów szkół, to znaczy z podaniem długości sylab w mniej oczywistych sytuacjach. Naturalnie język *Życia* jest mocno niedzisiejszy, ale nie jest to poważna przeszkoda dla kogoś, kto dziś chciałby z niego korzystać. Postać Franciszka Terlikowskiego i jego działalność są dzisiaj raczej zapomniane, należy on jednak do pionierów szkolnictwa, zasłużonych dla kształcenia i wychowania pokoleń, których godzi się przypomnieć.

justyna.haberkowa@gmail.com

ARGUMENTUM

Narratur de Francisco Terlikowski, linguae Latinae magistro, qui edidit varia scriptorum antiquorum opera ad usum in scholis destinata atque librum, in quo antiquorum vitam et litteras discipulis monstrat. Qui liber, primum impressus anno 1893, in XL annorum spatio multas editiones habuit.